

המנורה - סמל יהודי

צורת המנורה לקוחה מצמח שגדל בהרי דרום חצי האי סיני. המנורה בקשת טיטוס' ברומא אינה צורת המנורה שדלקה בבית המקדש. דמויות פאגניות על כן המנורה.

ד"ר יואל רפל

"אם הרומאים לא היו מתפארים בניצחונם בקשת טיטוס, לא היינו יודעים צורת המנורה מבית-המקדש", כותב המשורר יהודה עמיחי באחד משיריו.

האומנם לא היינו יודעים את צורת המנורה? לאו דווקא. במרוצת השנים ליוותה המנורה את עם-ישראל בצאתו לגלות ובחזרתו ממנה, בשעבודו לכובשים זרים ובעת שכונן את מדינתו העצמאית. המנורה המאירה הפכה לסמל חזותי של תולדות עם-ישראל, סמל אובדן החירות וסמל הגאולה והעצמאות לעתיד. זוהי ככל הנראה, משמעותו של המדרש על הפסוק מספר ישעיהו "קומי עורי כי בא אורך" ... "אמר רבי יוחנן: אמרו ישראל לפני הקדוש-ברוך-הוא: עשינו לך מנורה בימי משה – וכבתה; בימי שלמה – וכבתה; מכאן ואילך אין אנו ממתנינים אלא לאורך." משמע, הגאולה העתידה תתבטא בחידוש המנורה והדלקת שבעת נרותיה.

מנורת שבעת הקנים מופיעה כסמל יהודי בשרידי בתי-כנסת עתיקים ובמקומות שונים שבהם חיו יהודים כמצרים, סוריה, קרתגו, סיציליה ופרובינציות רומיות נוספות. המנורה הייתה גם הסמל האומנותי היהודי הראשון במעלה הן בבית והן בבית הכנסת וניתן למוצאה חקוקה על קברים עתיקים, זכוכית אומנותית, מטבעות, מדליות ועיטורים. מנורת המגדל היא זו החקוקה על קשת טיטוס שברומא. מנין המנורה?

המנורה היתה כלי-קודש אותו נשאו בני-ישראל בנדודיהם במדבר. התיאור הראשון של המנורה מופיע בספר שמות: "ועשית מנורת זהב טהור מקשה תעשה המנורה... וששה קנים יוצאים מצידיה, שלושה קני מנורה מצדה האחד ושלושה קני מנורה מצדה השני... כפתוריהם וקנתם ממנה יהיו כלה מקשה אחת זהב טהור... ועשית את נרותיה שבעה..." (שמות פרק כ"ה, פסוקים לא' לז). בהמשך תיאור המנורה בספר שמות נאמר: "וראה ועשה בתבניתם אשר-אתה מראה בהר." (שם, פרק כ"ה, פסוק מ').

בתיאור זה של המנורה כפי שהוא מופיע במקרא ניכר שמוש רב במונחים מעולם הצומח. מציאות זו היא שהמריצה את חוקרי הטבע ד"ר אפרים וחנה הראובני לחפש אחר צמח ששימש ככל הנראה מקור השראה לתיאור המנורה ויצירתה. התברר כי אמנם גדלים בארץ צמחי בושם ממינים שונים שדמותם והשתקפותם טובה להדגים את פסוקי תיאור המנורה, כפי שהם כתובים בספר שמות, דהיינו את השילוב של כפתור ופרח על הענף. צמחים אלה מרביתם מכונים בספרות הבוטאנית "מרווה", וד"ר הראובני הדגיש, כי לדעתו השם המקורי הוא "מוריה" אשר נשתבש ל"מרווה".

צמח המרווה- המוריה הירושלמית בגבעת המנורה בשמורת (נאות קדומים).

אפרים וחנה הראובני ובנם נוגה, מייסדי 'נאות קדומים' זיהו את המוריה כצמח שגדל בחצי האי סיני ואשר שימש בפסוק כדוגמה למנורה. על כך נאמר (אשר אתה מראה בחר).
האי סיני ואשר שימש בפסוק כדוגמה למנורה. על כך נאמר (אשר אתה מראה בחר).

במאמר נרחב שפרסם ד"ר הראובני על "כפתורי המנורה והתפוחים הכרתיים" ("לשונונו" חוברת א', 1928) הוא כותב כי לא מצא את הצמח הדומה למנורה ברחבי ארץ-ישראל, לעומת זאת הוא מצא אותו במספר ארצות שכנות ובעיקר באי כרתים. במשך השנים שלאחר פרסום המאמר נמשכו הסיורים והמחקרים והתברר כי אכן גדלים בארץ צמחים שענפיהם הם כצורת כפתור ופרח העשויים מקשה אחת עם

הגבעול. עתה הובהר לחוקרי המקרא ולחוקי הטבע אותו פסוק בספר שמות: "אשר אתה מראה בהר", דהיינו צמח המרווה הדומה למנורה גדל על הרי דרום חצי האי סיני, המרחב הגיאוגרפי שבו נע מסע בני-ישראל ממצרים לארץ כנען-ארץ ישראל.

צמח המוריה כפי שצייר שמואל חרובי על פי הזמנתם של אפרים וחנה הראובני

המנורה ככלי קודש

המנורה בערה באש תמיד, במשכן ובבית המקדש, ואסור היה לחקותה. כאשר בנה שלמה המלך את בית המקדש בירושלים הציב בו עשר מנורות 'זאת המנורות חמש מימין וחמש משמאל לפני הדביר זהב סגור' (מלכים א', פרק ז' פסוק מט'), וזאת נוסף על המנורה שנלקחה מהמשכן. ואומר המדרש: #מפני מה עשה שלמה עשר

מנורות @ כנגד עשרת הדברות וכל מטרה יש בה שבעה נרות- הרי שבעים- כנגד שבעים אומות העולם- שכל זמן שהנרות דולקים האומות מתכתשים- ומיום שכבו הנרות הם מתגברים". כל המנורות הללו נהרסו בעת חורבן בית המקדש הראשון בשנת 586 לפנה"ס. בשנת 516 לפנה"ס, שבו גולי בבל לציון ונבנה בית המקדש השני. בבית המקדש השני הוצבה רק מנורה אחת. בשנת 168 לפנה"ס, לאחר ששב ממצרים, שלח אנטיוכוס אפיפאנס יד בכלי המקדש ושדד את המנורה. יהודה המכבי שהחזיר את המנורה לבית המקדש, הקים בתחילה מנורת ארעי מיד לאחר שטיהר את המקום הקדוש. במגילת תענית מסופר #**ומה ראה להדליק את הנרות @ אלא בימי מלכות יון שנכנסו בית החשמונאי להיכל שבעה שפודים של ברזל היה בידם והיפוס בעץ וחדליקו בהם את המנורה # הגמרא במסכת מנחות מוסיפה על כך #העשירו *העם - עשאו של כסף חזרו והעשירו - עשאו של זהב" (כח, ב').**

הגדול והמפואר שבמקדשים היה בית-המקדש שבנה הורדוס המלך, עד שאמרו חכמים כי מי שלא ראה את בית המקדש לא ראה בנין יפה בחייו. במקדש הורדוס היו כמה מנורות ואחת עיקרית של זהב. אחת מהמנורות, או אולי אף יותר, נפלה בידי המצביא הרומאי טיטוס בעת שהחריב את ירושלים בשנת 70 לספה"נ. מנורה זו נלקחה יחד עם כלים אחרים מהמקדש במסע ניצחון לרומא, והונצחה בתמונה החקוקה על "קשת טיטוס" שבעיר. נפילתה של המנורה בידי זרים הייתה בעיני חכמים לסמל על מצבו של העם היהודי. סמל הגאולה יהא בחידוש המנורה והדלקת האש.

רומא. קשת טיטוס. שבויים יהודים נושאים את המנורה.

המנורה באומנות

עקבותיה של המנורה נעלמו לאחר שהובאה לרומא והיא הפכה לסמל בחיים היהודים ולמוטיב מרכזי באומנות היהודית. על מקומה של המנורה וחשיבותה ניתן לעמוד כאשר מתבוננים בפסיפסים של בתי-הכנסת העתיקים שבארץ-ישראל וכן בציורים ויצירות אומנות אחרות שציירו אמנים יהודיים במרוצת הדורות. אין ספק כי ציור המנורה או יצירתה מעץ, אבן, שיש או גבס היה נושא-מוביל אצל אמנים יהודיים בכל הזמנים. זאת ועוד; המנורה נדדה עם העם ושמשה לו סמל בכל ארצות פזורותיו. יותר מכל נתייחדה האומנות העממית היהודית בשימוש הנרחב בצורת המנורה ובמאות מאוחרות יותר גם בהכללת המגן-דוד כאלמנט דומיננטי.

אחד הגילויים המעניינים למקומה של המנורה וסמליותה בחיים היהודיים ניתן למצוא במאמר שפרסם חוזה המדינה, בנימין זאב הרצל בשנת 1895. במאמר "המנורה" שפורסם על רקע השימוש הנפוץ שעשו יהודים ב"עץ האשוח" של חג-

המולד שהפך בביתם ל"עץ חנוכה" מספר הרצל כיצד שב ליהדות, כיצד הוא חוגג את חנוכה ומה משמעות החג לגביו. המאמר מספר על אדם מתבולל שהשלים לחלוטין אם סביבתו תוך איבוד זהותו היהודית אך התעוררות רגשות אנטישמיים גורמים אצלו לחזרה אל כור-מחצבתו. השימוש בעץ-האשוח כעץ-חנוכה הוא כמובן הדוגמה הבולטת להתבטלות היהודים בפני שכניהם, והשיבה אל המנורה היא בעצם חזרה אל היהדות ומקורותיה. הרצל אינו מציין זאת אך ראוי לזכור כי המנורה בעלת שבעה קנים אינה זהה לחנוכיה, שבה שמונה קנים וכן קנה מרכזי. עם זאת מקור הדלקת החנוכיה הוא במנורה, אשר דלקה במקדש – ששוחרר על ידי המקבים – שמונה ימים.

אם נחזור לשירו של יהודה עמיחי, שבו פתחנו, והמתאר את מנורת "קשת טיטוס" שברומא ונסתכל שנית בציורי המנורה שנחשפו בפסיפסי בתי-הכנסת העתיקים, תתעורר מיד השאלה: האומנם המנורות זהות? מבט מהיר מגלה כי הבסיס במנורת "קשת טיטוס" העטור דרקונים ושאר דמויות פאגניות שונה לחלוטין מצורות בסיסי המנורות שנתגלו ברצפות פסיפס בבתי-הכנסת מהמאות הראשונות לספירה.

פסיפס בית הכנסת העתיק במעון. בסיס המנורה הוא כן על שלוש רגליים.

במחקר מקיף שפרסם הפרופ' דניאל שפרבר הוא מוכיח כי מנורת "קשת טיטוס" ששמשה מודל לסמל מדינת-ישראל, אינה זהה, כלל ועיקר, למנורה שניצבה

שנים רבות בבית-המקדש ואשר תאמה את התיאור המקראי. המנורה שברומא דומה, דמיון מפתיע, למנורה שנתגלתה במקדש הרומי – פאגאני שבדידימה, טורקיה. כותב פרופ' שפרבר: "כאשר בא הורדוס לשקם את בית המקדש (השני, לאחר פלישת הפרתים בשנת 40 לפה"ס) ולשפץ את כליו, ניצל הזדמנות זו לייצור בסיס חדש – בסגנון המקדש אשר בדידימה, על סמליו הלקוחים מפולחן אפולו שהיה כה אהוב על פטרונו" (של הורדוס – י.ר. ; לאור המנורה, עמ' 47). מסתבר שהבסיס למנורת שבעת הקנים ששימשה במקדש מימי מלכותו של הורדוס היה זר לחלוטין ליהדות.

במאמרו "סמל המדינה באספקלריה היסטורית" כותב פרופסור מיכאל אבי-יונה ז"ל: "אין ספק, שגם למדינתנו העתיקה היה פעם סמל משלה, אולם בגלל הזנחת הצד המדיני שבמסורתנו אין לזהותו כעת. כיום המנורה היא, בלי ספק, הסמל היהודי העתיק ביותר, שאפשר לזהותו בוודאות גמורה כסמל יהודי, ויש לשבח את מי שהחליט על קבלת הסמל הזה. אמנם, נכון, שהמנורה לא שמשה בעבר סמל מדיני. היא מופיעה בעיטור בתני-הכנסיות ובמצבות הנפטרים בגלות, כסמל דת. אולם בעבר שלנו אין להפריד בין היסוד הדתי ליסוד הלאומי, ובקבלנו סמל דתי זה כסמל מדיני אנו הולכים בדרך שאר עמי המזרח. סמל המנורה יש בו התנאי הראשון של כל סמל-ההיכרות שבו. זאת ועוד, הוא יוצר מיד את הקשר בין הסמל לבין הנושא."

דבריו של פרופסור אבי-יונה נותנים את ההסבר הממצה ביותר להחלטת מועצת המדינה הזמנית, בחודש פברואר 1949, לקבוע את המנורה – סמל היהדות, עם שני ענפי זית מצידיה – כביטוי לשאיפת השלום, כסמלה של מדינת-ישראל.